

Els darrers anys han vist la llum un nombre gens negligible de llibres i articles amb un tema comú: el carlisme. Aproximadament, entre 1980-89 es van publicar 177 monografies, i només els anys 1990-91, un total de 64, mentre que la dècada dels setanta en sumava 120, la dels seixanta, 59, i la dels cinquanta, 77.¹ El darrers catàlegs de la madrilenya llibreria Marcial Pons ofereixen una mitjana de dues o tres novetats sobre aquesta qüestió. A mitjan dècada dels vuitanta varen néixer una revista, un premi i una editorial especialitzats en el carlisme. El 1992 van tenir lloc un seminari a Solsona i un curs d'estiu a El Escorial amb aquesta mateixa temàtica comuna. Han augmentat, així mateix, les tesis i tesines llegides i en preparació.

Com guiar-se entre aquest impressionant munt de lletra impresa és, precisament, l'objectiu d'aquesta introducció. No es tracta d'analitzar un a un els textos, ni tan sols d'esmentar-los tots, sinó més aviat d'oferir les principals claus per a la seva lectura.² El fet d'escollir el darrer quart de segle no és aleatori.

1. Les dades són extretes de BULLÓN DE MENDOZA, A., *La Primera Guerra Carlista*, Actas, Madrid, 1992, p. 5. He escrit «aproximadament» a consciència, ja que, si les dades tenen el mateix marge d'error i d'oblit que la bibliografia de la fi del llibre, són simplement orientatives.

2. Comptem, a hores d'ara, amb algunes interessants anàlisis histo-

Acabar a la fi de 1992 em sembla indispensable; començar l'any 1967, aclaridor. Aquest any va veure la publicació del llibre de Jaume Torras sobre els malcontents, que, juntament amb el que ell mateix publicà uns anys més tard —*Liberalismo y rebeldía campesina, 1820-1823* (1976)— i amb el de Julio Aróstegui sobre el carlisme alabès (1970), constitueixen el veritable inici de la renovació científica sobre la història del carlisme. Aquest any, d'altra banda, contempla els moments àlgids del conflicte a l'interior de la Comunió tradicionalista entre integristes i renovadors, i de l'enfrontament d'aquests amb el règim franquista, ben simbolitzat en l'expulsió d'Espanya, l'any següent, de Carles Hug de Borbó-Parma. Aquests fets són el preludi de la consolidació d'una opció progressista que va rescridre la història del carlisme per tal de poder-ne justificar la coherència. De tot plegat en tornaré a parlar a les pàgines següents.

Abans de 1967 es van publicar nombrosos textos, entre els quals, amb excepcions remarcables, abundaren els panegírics i les crítiques des del bàndol contrari. No em sembla incorrecte, si fem les matisacions pertinents, diferenciar, en l'anàlisi del carlisme fins al moment que ens ocupa, una línia historiogràfica liberal, que arribaria fins a Vicens Vives, Seco Serrano i Artola, i una de carlina, amb Rodezno, Oyarzun o Del Burgo com a integrants. Hi ha un parell d'autors que simbolitzen

riogràfiques sobre el tema carlista. Vegeu GONZÁLEZ CALLEJA, E., «La producción del último medio siglo sobre el carlismo en el proceso de la revolución española», a *Hispania*, núm. 176, 1990, pp. 1321-1347, i ANGUERA, P., «Sobre las limitaciones historiográficas del primer carlismo», a *Ayer*, núm. 2, 1991, pp. 62-77. En el moment d'escriure aquestes línies —gener de 1993— està a punt de veure la llum l'article d'URQUIJO, J. R., «Historiografía sobre la Primera Guerra Carlista», a *Bulletin de l'histoire contemporaine de l'Espagne*.

aquestes tendències, tot constituint punts de referència ineludibles per a la historiografia posterior. Es tracta d'Antonio Pirala i Melchor Ferrer, autors de dues magnes obres, publicades a mitjan segle XIX i a mitjan segle XX, de sis i trenta volums, respectivament.³ Escriure, així, sense més, com en alguna ocasió s'ha fet, que la *Historia del Tradicionalismo Español* de Ferrer hauria de ser eliminada de les bibliografies, em sembla una reacció filla d'una limitada i poc acurada lectura de l'obra, especialment pel que fa als volums més contemporanis. Malgrat parcialitats i errors, ambdós textos són, encara avui dia, de consulta necessària.

3. PIRALA, A., *Historia de la guerra civil y de los partidos liberal y carlista. Segunda edición. Refundida y aumentada con la historia de la Regencia de Espartero*, 6 vols., Imp. de los señores F. de P. Mellado y Cía., Madrid, 1868-1869 (la primera edició és de 1853-1856); FERRER, M., (amb Domingo TEJERA i José F. ACEDO), *Historia del Tradicionalismo Español*, 30 vols., Editorial Católica Española, Sevilla, 1941-1979. Sobre Pirala, vegeu l'estudi de ARÓSTEGUI, J., «Antonio Pirala en la historiografía española del siglo XIX», a PIRALA, A., *Historia de la guerra civil y de los partidos liberal y carlista*, Turner-Historia 16, vol. I, Madrid, 1984, pp. VII-LXVIII, i les notes de BULLÓN DE MENDOZA, A., «Antonio Pirala y la Historia de la guerra civil y de los partidos liberal y carlista», a *Congreso de Jóvenes Historiadores y Geógrafos. Actas*, Universidad Complutense, Madrid, 1990, pp. 381-388. Melchor Ferrer no disposa de cap estudi semblant al d'Aróstegui sobre Pirala. Vegeu, mentre aquest no existeixi, GAMBRA, R., *Melchor Ferrer y la «Historia del Tradicionalismo Español»*, Editorial Católica Española, Sevilla, 1979, i el text inèdit de MORENO BERRAQUERO, J. J., *Melchor Ferrer, lealtad sin transacciones* (1979), conservat a l'Archivo Melchor Ferrer (Sevilla).

LA CONSTRUCCIÓ D'UNA NOVA HISTÒRIA CARLINA DEL CARLISME

Quan l'any 1967 les publicacions carlines SUCCVM, amb la voluntat «*de ayudar a la hora de dilucidar un futuro y de dar a conocer al príncipe, en el que muchos españoles tienen puestas sus esperanzas*», editaven el llibret *Don Carlos-Hugo, príncipe para el futuro*,⁴ es portaven a terme els darrers esforços per tal de convertir aquest personatge en candidat a la successió del general Franco. En el període que s'escola entre 1957, l'any de la primera participació de Carles Hug en els actes de Montejurra —punt culminant d'allò que Lavardín anomenà la «invenció» d'un príncep—⁵ i de l'anada d'un grup de carlistes a Estoril per tal d'acatar Joan de Borbó, i els anys 1968 i 1969, que corresponen a l'expulsió de la família Borbó-Parma d'Espanya i el nomenament de Joan Carles com a successor del dictador, l'actitud del carlisme basculà entre el distanciament ideològic del franquisme i el col·laboracionisme estratègic. A partir d'aquest moment es va intensificar el procés de radicalització política i d'oposició al règim per mitjà d'un programa que ells mateixos anomenaren «socialista autogestionari». El 1972 Carles Hug assumí el control, a tots els nivells, del partit —que des del 1937 havia patit múltiples pugnes internes i escissions, especialment evidents a partir de la darrereria dels anys cinquanta, paral·lelament a la incorporació de nous militants provinents de sectors concrets de la joventut antifranquista—, a causa de la malaltia del seu pare, que uns anys després, el 1975, abdicà d'una manera formal. Entre 1972 i 1979, quan Carles Hug dimití, juntament amb una bona part dels seus col·laboradors, com a cap del Partit Carlista i marxà

4. *Don Carlos-Hugo, príncipe para el futuro*, SUCCVM, Saragossa, 1967.

5. LAVARDÍN, J., *El último pretendiente*, Ruedo Ibérico, París, 1976.

d'Espanya, es desenvolupà un carlisme nou, políticament i socialment progressista.⁶

L'evolució i la reformulació polítiques de l'etapa 1972-1979 anaren acompanyades d'una reescriptura de la història del carlisme —ja que, a parer dels nous dirigents, aquesta història havia estat escrita fins aleshores pels enemics del carlisme o pels tradicionalistes—, feta per membres del partit mateix i destinada a justificar-ne i a legitimar-ne l'evolució.⁷ Foren els

6. Per a la història del carlisme entre 1957 i 1979 disposem de diversos estudis. Per a una visió general, vegeu BLINKHORN, M., «Élites in Search of Masses: the Traditionalist Communion and the Carlist Party, 1937-1982», a LANNON, F., i PRESTON, P., eds., *Élites and Power in Twentieth-Century Spain. Essays in Honour of Sir Raymond Carr*, Clarendon Press, Oxford, 1990, pp. 179-201, i «Tradicionalisme, populisme i socialisme: la causa carlista, 1931-1981», a *L'Avenç*, núm. 154, 1991, pp. 56-65. També general, però des de l'interior del partit, la visió de CLEMENTE, J. C., «La actitud del carlismo», a *Dossier Mundo*, núm. 2, 1971, pp. 36-45, i *Historia del carlismo contemporáneo 1935-1972*, Grijalbo, Barcelona, 1977. Sobre aspectes, zones o períodes més concrets, vegeu REGO, M., *El carlismo orensano 1936-1980*, s.ed., Vigo, 1985; MACCLANCY, J., «GAC: Militant Carlist Activism, 1968-1972», a DOUGLASS, W. A., ed., *Essays in Basque Social Anthropology and History*, University of Nevada, Reno, 1989, pp. 177-185; CUBERO, J., «El Partido Carlista. Oposición al Estado franquista y evolución ideológica (1968-1975)», a TUSELL, J., ALTED, A., MATEOS, A., coords., *La oposición al régimen de Franco. Estado de la cuestión y metodología de la investigación*, vol. I.1, UNED, Madrid, 1990, pp. 399-407, i MIRANDA, F., GAITA, R., SANTAMARÍA, J. i MAIZA, C., «La oposición dentro del régimen. El carlismo en Navarra», a *ibíd.*, vol. I.2, pp. 469-480.

7. BLINKHORN, M., «History in the Service of Politics: The *Partido Carlista* and the Carlist Past», a *Harvard University Center for European Studies Working Paper Series*, núm. 13, 1988.

anys dels diferents Congressos del Poble Carlista i de l'Assemblea Federal del Front Obrer del Partit Carlista, de la incorporació del partit a la Junta Democràtica d'Espanya (1974), de l'escissió dels sectors integristes i del cèlebre enfrontament de Montejurra (1976), del retorn a Espanya de Carles Hug com a cap de partit i no ja com a pretendent, i, també, del fracàs electoral, superat per d'altres forces progressistes. Mentrestant, els seus dirigents maldaven per oferir al públic un ampli conjunt de publicacions doctrinals. Això fou especialment evident en els anys del postfranquisme. Carles Hug de Borbó-Parma i la seva germana Maria Teresa publicaren un parell de llibres cadascun, mentre que l'altra germana, Cecília, un, igualment com la muller del pretendent, Irene. Era una estratègia, preparada des de la direcció política del partit, destinada a prestigiar la dinastia, tot dotant-la d'una aurèola d'intel·lectualisme.⁸ José María Zavala i Josep Carles Clemente —a *Partido Carlista* i *Nosotros los carlistas*, respectivament—, i també d'altres publicistes, completaren la labor de clarificació i difusió ideològiques. La creació de l'editorial EASA el 1978

8. BORBÓN-PARMA, Carlos Hugo de, *Qué es el carlismo*, La Gaya Ciencia, Barcelona, 1976, i *La vía carlista al socialismo autogestionario*. El proyecto carlista de socialismo democrático, Grijalbo, Barcelona, 1977; BORBÓN-PARMA, María Teresa de, *El momento actual español, cargado de utopía*, Cuadernos para el Diálogo, Madrid, 1977, i *La clarificación ideológica del Partido Carlista*, EASA, Madrid, 1979; BORBÓN-PARMA, Cecilia de, *Diccionario del carlismo*, Dopesa, Barcelona, 1977, i BORBÓN-PARMA, Irene de, *La mujer y la sociedad*, Plaza y Janés, Barcelona, 1979. Mentre que els llibres de Carles Hug i Maria Teresa de Borbó-Parma foren escrits per ells mateixos, el de Cecília fou obra de Josep Carles Clemente i Carles S. Costa —els autors del reportatge sobre els esdeveniments de l'any 1976 a Montejurra— i el d'Irene, va ser escrit per Clemente i supervisat per l'«autor a». *Conversa amb Josep Carles Clemente*, Madrid, 18 desembre 1990.

anava encaminada a facilitar-la. Desaparegué, però, com moltes d'altres coses, l'any següent, amb un total de mitja desena de llibres en el catàleg.

Dels cinc textos editats per EASA, dos eren d'història. Es tracta d'*Aproximación al carlismo andaluz en la Guerra de los Siete Años (1833-1840)*, de García Villarrubia, i *Los orígenes del carlismo*, de Clemente.⁹ A aquest parell cal afegir la *Historia del carlismo contemporáneo, 1935-1972*, del mateix Clemente, i *Montejurra 76. Encrucijada política*, de Clemente i Costa,¹⁰ i també els diferents treballs d'Evarist Olcina sobre carlisme i autonomisme.¹¹ La història del carlisme seria, segons aquests autors, la d'un moviment popular, progressista i autonomista —«*En el carlismo, lo autonómico no es un medio, o una excusa propagandística, sino un fin insoslayable*», escriu Olcina—,¹² en continu enfrontament amb el liberalisme i el capitalisme, que representarien les característiques dicotòmiques. «*El*

9. GARCÍA VILLARRUBIA, F., *Aproximación al carlismo andaluz en la Guerra de los Siete Años (1833-1840)*, EASA, Madrid, 1979; CLEMENTE, J. C., *Los orígenes del carlismo*, EASA, Madrid, 1979. Uns anys abans, CLEMENTE havia publicat ja «Los orígenes del partido carlista», a *Historia y Vida*, extra 6, 1976, pp. 17-23.

10. CLEMENTE, J. C., *Historia del carlismo contemporáneo...*; CLEMENTE, J. C. i COSTA, C. S., *Montejurra 76. Encrucijada política*, La Gaya Ciencia, Barcelona, 1977.

11. OLCINA, E., «El Partit Carlí al País Valencià: intent d'una nova interpretació històrica», a *Primer Congreso de Historia del País Valenciano (Valencia, 14-18 abril 1971)*, vol. IV, Universidad de Valencia, València, 1974, pp. 141-152; íd., *El carlismo y las autonomías regionales*, Seminarios y Ediciones, Madrid, 1974, i íd., *Carlisme i autonomia al País Valencià*, Eliseu Climent ed., València, 1976.

12. OLCINA, E., *El carlismo y las autonomías...*, p. 19.

Partido Carlista se configuró, pues —apunta Clemente—,¹³ como resultado decidido de una voluntad popular, que rehusó, a toda costa, que se le impusiera una determinada moda política. La moda política del centralismo liberal, la moda política del liberalismo centralizador y uniformador. La moda de una democracia formal y caciquil, que dibujaba ya el capitalismo dictatorial y opresivo sobremanera, a partir de su falaz corolario económico del «dejar hacer, dejar pasar», tan propio del liberalismo burgués explotador y egoístamente individualista hasta extremos insospechados.» I en lluita, així mateix, amb les successives infiltracions reaccionàries en el partit mateix, ja siguin absolutistes, neo-tradicionalistes, mellistes o integristes, totes alienes a la seva essència. L'autèntic carlisme, és a dir aquell en el qual els aspectes social i autonòmic s'anteposaven als aspectes religiós i dinàstic, i existia, alhora, una fluida relació poble-rei, se'ns presentaria en plenitud en tres moments històrics: en el decurs de la Guerra dels Matiners, en el jaumisme i, a l'últim, en l'etapa que ells vivien, la de Carles Hug de Borbó-Parma. La història del carlisme que rescrigueren aquests autors —sense apel·lació a fonts primàries, d'estil periodístic i, sovint, basant-se en citacions d'autoritat, entre les quals la de Marx era la preferida—¹⁴ és el fruit de plasmar les

13. CLEMENTE, J. C., *Los orígenes del carlismo*, p. 52.

14. Josep Carles CLEMENTE sempre dedica un apartat en tots els seus textos a uns paràgrafs de Karl Marx sobre el carlisme. Vegeu *Historia del carlismo contemporáneo...*, p. 11; «La inevitable cita de Carlos Marx», a *Nosotros los carlistas*, Cambio 16, Madrid, 1977, pp. 143-144, i «Una opinión de Karl Marx sobre el carlismo», a *Los orígenes del carlismo*, pp. 50-52. L'autor reproduceix aquesta citació també en tots els nombrosos llibres publicats després de l'any 1979. De fet, la referència a Marx és general entre els publicistes carlins dels setanta. Vegeu, per exemple, GÓMEZ TUTOR, J. M., «Partido Carlista», a LOMBAO, M. i

seves preocupacions presentistes en el passat, d'entroncar el seu viratge dins el carlisme amb el «veritable» carlisme i, ras i curt, de legitimar-se.

La indissociabilitat entre evolució política, clarificació ideològica i escriptura de la història del carlisme mateix és fonamental si es vol entendre qualsevol dels tres aspectes. Un exercici comparatiu sobre una qüestió concreta ens en mostra la coherència. El 1975, després de molts anys de conflictes, els sectors integristes abandonen el Partit Carlista. L'explicació que ofereix la direcció és clara: *«El integrismo tradicionalista (los integristas infiltrados en el Carlismo, hoy fuera de él) representa la derecha del franquismo. [...] El integrismo, históricamente, ha intentado hacer del carlismo un baluarte de sus intereses morales y materiales y por ello se infiltró en el mismo para utilizarlo en aquellos momentos en que sus motivaciones eran en algo análogas a los intereses del integrismo, como podría ser la fe religiosa y la defensa de las comunidades regionales. [...] En diversas circunstancias el integrismo se introdujo en el Carlismo y también, de diversas formas, [fue] expulsado de él.»* La dels publicistes carlins és paral·lela: *«El integrismo y el inmovilismo son una heterodoxia. Han soterrado al Carlismo ortodoxo.»* O bé *«Llegaron los voluntarios del Pueblo y alzaron la bandera de Fueros y Rey. Más tarde llegaron los integristas y añadieron los de Dios y Patria. Esos mismos hombres introdujeron una filosofía política que llamaron tradicio-*

SACALUGA, M. A., *Aragón*, La Gaya Ciencia, Barcelona, 1977, p. 81; CABRÉ, J., *Influència del carlisme sobre Carles Marx*, s. ed., Barcelona, 1979; «Centenario de la muerte de Carlos Marx», a *Avancem!* (òrgan del Partit Carlí de Catalunya), núm. 4, 1983, p. 8, o, fins i tot, la introducció de GARADUY, R., al llibre de BORBÓN-PARMA, Carlos Hugo de, *La vía carlista al socialismo autogestionario...*, pp. 11-12.

nalismo.» L'historiador Evarist Olcina, finalment, escriu que «*en toda la historia del carlismo, el partido se ha visto infeccionado y hasta controlado, en la mayoría de sus momentos decisivos, por elementos ajenos a su propia razón de ser, que la desvirtuaron, haciéndole moverse en terrenos y a favor de causas que lo invalidaron o llevaron al fracaso, condenándole temporalmente al anquilosamiento o, incluso, al retroceso ideológico.*».¹⁵ La coherència és, doncs, innegable. I lògica, si tenim en compte que polítics, publicistes i historiadors es confonen en l'elaboració d'aquest projecte.

Josep Carles Clemente fou, fins al 1979, tal com hem anat veient, membre de la direcció del partit, un dels principals agitadors i publicistes i, finalment, amb Olcina, també el més important dels historiadors neocarlins. Va abandonar el carlisme amb Carles Hug. Això suposà la renúncia a les dues primeres facetes. Això no obstant, aquest autor ha publicat posteriorment nombrosos llibres sobre la història del carlisme, ja siguin estudis sobre les guerres civils del vuit-cents, recopilacions de documents o textos de síntesi.¹⁶ La darrera obra que ha vist la llum, al final del 1992, és la monumental *Historia general del*

15. *El integrismo tradicionalista, extrema derecha del franquismo, ciclostil*, 1975, f. 1; CLEMENTE, J. C., *Nosotros los Carlistas*, pp. 104 i 108; OLCINA, E., *El carlismo y las autonomías...*, pp. 27-28.

16. CLEMENTE, J. C., *Las guerras carlistas*, Península, Madrid, 1982; *Bases documentales del carlismo y de las guerras civiles de los siglos XIX y XX*, 2 vols., Servicio Histórico Militar, Madrid, 1985; *La guerra de los «Matiners» (1846-1849). Aspectos sociales y militares*, Estado Mayor del Ejército, Madrid, 1987; *Los carlistas*, Istmo, Madrid, 1990, i *El Carlismo. Historia de una disidencia social (1833-1976)*, Ariel, Barcelona, 1990.

carlismo, recopilació de tots els textos anteriors de Clemente, amb l'única novetat d'un capítol sobre la premsa carlina.¹⁷ Tant aquest llibre com els publicats tot al llarg de l'última dècada responen als mateixos pressupòsits dels de l'etapa 1972-1979, sense cap mena de variació.¹⁸

El component autonomista que atribueïen aquests historiadors al carlisme era i és compartit per d'altres que, des de fora del partit, estaven interessats a ressaltar-lo com a pre-nacionalisme o nacionalisme. Això em sembla especialment evident per a Catalunya i el País Basc. *El carlismo y las autonomías regionales* d'Olcina conté un pròleg de Josep Benet, en el qual n'assumeix plenament els arguments.¹⁹ El catolicisme progres-

17. CLEMENTE, J. C., *Historia general del carlismo*, ed. l'autor, Madrid, 1992.

18. «*Las revoluciones carlistas fueron radicales enfrentamientos entre la España estamental y burócrata y la España federal y populista. Representaron el enfrentamiento de las actitudes centralistas y ancladas en el pasado frente a la actitud carlista que proponía un cambio de las estructuras oligárquicas basado en su tradicional democracia popular. [...] Amparándose en su cualidad democrática interna, hubo épocas que ingresaron en el Carlismo grupos de la derecha tradicionalista y de la integrista. Esas minorías, aunque intentaron influir en su ideología y en su línea política, nunca arraigaron en él y la base siempre los rechazó.*» Ibíd., p. 24. És interessant de constatar que, malgrat l'intent de l'autor d'oferir una completa bibliografia sobre el carlisme a la fi del volum, no hi trobem pràcticament cap dels nombrosos llibres i articles apareguts en els darrers tretze anys, és a dir, més o menys, des de 1979.

19. D'aquesta manera, per exemple, podia fer referència a «*los grupos que, desde la extrema derecha, instrumentaron las masas y aspiraciones populares carlistas en favor de causas ajenas al carlismo*». BENET, J., «Prólogo» a OLCINA, E., *El carlismo y las autonomías...*, p. 10.

sista i la lluita comuna contra el franquisme, encara que des d'opcions diferents, identificaven aquests autors. Més que no pas insistir en aquesta connexió, que em sembla clara i filla de l'època, voldria remarcar un element del pròleg de Benet que ha esdevingut amb els anys un lloc comú per a una part de la historiografia catalana. Segons ell, «*en los Países Catalanes, durante el ochocientos, el carlismo y el republicanismo federal —ambos, pues, federalistas— fueron los dos únicos movimientos auténticamente populares*», i, insisteix, «*uno de los puntos fundamentales de la doctrina carlista que más contribuyó a movilizar las masas populares en el País Vasco y los Países Catalanes [fue] el federalismo*». ²⁰ El carlisme —com el republicanisme federal en altres historiadors que comparteixen la visió identificadora entre història de Catalunya i història del catalanisme— esdevé, a partir de l'intent de ressaltar un component secundari respecte d'altres que l'integren, un catalanisme més o menys conscient. Amb petites matisacions, comparteixen aquesta opció, a banda de Benet, les obres de Joan Camps sobre els «matiners» i d'Isabel Peñarrubia sobre el cas mallorquí, ²¹ i, així mateix, n'estan empeltats els seminaris sobre el carlisme a Solsona (1990 i 1992) i l'exposició —excel·lent compendi d'aquesta línia historiogràfica— *Les Bases de Manresa, 1892-1992. Cent anys de catalanisme* (1992). Pel que fa al País Basc, la línia directa que conduïa des del foralisme carlí al nacionalisme basc ha esdevingut un tòpic entre molts historiadors —de fet, des de la darrereria del segle passat i, en especial, a partir

20. *Ibid.*, pp. 10 i 11.

21. CAMPS i GIRÓ, J., *La Guerra dels Matiners i el catalanisme polític (1846-1849)*, Curial, Barcelona, 1978; PEÑARRUBIA, I., «Carlisme i autònisme a Mallorca durant la Restauració», a *Revista de Catalunya*, núm. 59, 1992, pp. 35-45, extret de la seva tesi doctoral publicada a l'Abadia de Montserrat (1992).

del desenvolupament del peneubisme—, des d'Emilio López Adán a Idoia Estornes, entre d'altres contemporanis, però especialment evident en les històries generals.²² L'oblit de l'existència d'un important foralisme liberal²³ i una anàlisi, més o menys rigorosa segons els autors, encaminada a privilegiar un component d'explicació del fenomen pel damunt dels altres, o fins i tot com a totalitat, indueixen a una lectura cautelosa.

LA HISTORIOGRAFIA NEOTRADICIONALISTA

El fet que l'any 1979 un important grup de dirigents abandonessin el Partit Carlí no significà, tanmateix, la fi d'aquesta agrupació política. S'ha mantingut, malgrat que en una posició

22. LÓPEZ ADÁN, E., (*Beltza*), «Sobre las bases sociales del carlismo y del nacionalismo vasco en Alava», a *Saioak*, núm. 1, 1977, pp. 128-135, i *Del carlismo al nacionalismo burgués*, Txertoa, Sant Sebastià, 1978; ESTORNES, I., *Carlismo y abolición foral. En torno a un centenario, 1876-1976*, Auñamendi, Sant Sebastià, 1976. A aquests autors, potser els més representatius, se'n podrien afegir d'altres, com Francisco Letamendía Ortzi o, anteriorment, Ildefonso Gurrutxaga, de qui s'ha recuperat fa poc un dels seus textos més representatius. Vegeu GURRUTXAGA, I., «Las guerras carlistas en el siglo XIX y su significación en la historia vasca», a AGIRREAZKUENAGA, J., i URQUJO, J. R., ed., *150 años del Convenio de Bergara y de la Ley del 25-X-1839*, Parlamento Vasco, Vitòria, 1990, pp. 105-136.

23. Sobre el foralisme liberal, vegeu, entre alguns altres, els interessants treballs de MINA, M. C., *Fueros y revolución liberal en Navarra*, Alianza ed., Madrid, 1981; BLANCO OLAETXEA, C., *Los liberales fueristas guipuzcoanos, 1833-1876*, Caja de Ahorros Provincial de Guipúzcoa, Sant Sebastià, 1982, i FERNÁNDEZ SEBASTIÁN, J., *La génesis del fuerismo. Prensa e ideas políticas en la crisis del Antiguo Régimen (País Vasco, 1750-1840)*, Siglo XXI, Madrid, 1991.

absolutament marginal, fins als nostres dies. Subsistien, també, altres grupuscles identificables amb l'«altre» carlisme, el tradicionalista, que havien estat fruit de múltiples escissions, no només en l'etapa carleshuguista, sinó d'abans, com és el cas dels adeptes a l'anomenada «regència d'Estella». A partir del 1983, coincidint amb la celebració del centenari de la primera carlinada, s'iniciaren tot un seguit de converses que van conduir al Congreso para la Unidad del Carlismo, que tingué lloc a El Escorial entre els dies 1 i 4 de maig de 1986. Allí es refongueren la Comunion Católica Monárquica, la Unión Carlista i la Comunion Tradicionalista per conformar, novament, la Comunion Tradicionalista Carlista (CTC). Aquest nom era, tal com feien constar en la declaració final de la trobada, el que «para sus leales indicó, durante la II República su último Rey directo, Don Alfonso Carlos I». L'oblit essencialista dels Borbó-Parma i de les seves vel·leitats aperturistes era clarificador. La CTC, des de llavors fins al moment actual, ha anat obrint alguns centres, editant periòdics i llibres i fent trobades sovintejades, sobretot a partir dels nuclis navarrès, madrileny i andalús, sempre en un pla de clara secundarietat política.²⁴

Si el maig de 1986 renaixia la Comunió Tradicionalista, el mes de març del mateix any havia sortit al carrer el primer número d'una revista d'història contemporània, especialitzada en el tema carlista, amb el títol d'*Aportes*. Ho feia, sobretot, sota el guiatge dels historiadors Francisco Asín Remírez de Esparza i Alfonso Bullón de Mendoza y Gómez de Valugera,

24. Sobre la CTC i el seu ideari, vegeu «Ideario de la Comunion Tradicionalista Carlista», a *Acción Carlista*, núm. 1, (1987), pp. 3-5, i *Carlismo otra vez*, CTC, Madrid, 1989. Per comparar, és interessant de veure els plantejaments d'una bona part del carlisme tradicionalista en els anys del carleshuguisme, a UN REQUETÉ, *Así pensamos*, Tradicionalista, Madrid, 1977.

primers director i president del Consell Editorial de la publicació, respectivament. De tota manera, tal com Asín mateix reconeixia dos anys després,²⁵ no hauria estat possible d'impulsar-la «*sin que se hubieran asociado a ella hombres tan desinteresados como: Javier Lizarza, Miguel Garisoain, Santiago Arellano, Javier Nagore y Luis Hernando de Larramendi*», és a dir, en poques paraules, que l'editorialista evidentment no escriu, sense la major part dels membres de la cúpula de la CTC. A partir del número 10, Luis Hernando de Larramendi passà a ocupar la presidència del Consell Editorial i, al mateix temps, a signar alguns dels editorials de la revista (núm. 11 i 14). Francisco Javier Lizarza, aleshores secretari general de CTC, feia un balanç historiogràfico-polític dels darrers anys en l'editorial del número 15 d'*Aportes*. La seva conclusió era molt significativa: «*Nos congratulamos como revista de haber sido pioneros en el renacimiento cultural de estos días. La creación de la sociedad Aportes XIX, SA, madre de la revista, ha sido, creemos, causa, o por lo menos aliciente, calor y apoyo del resurgimiento de los estudios históricos carlistas. No hay, pues, ocaso del Tradicionalismo, sino al contrario, estamos en un momento feliz, presagio de tiempos aún mejores.*»²⁶

Quan parlem d'*Aportes* no ens podem limitar a fer-ho d'una revista, sinó també d'una editorial i, fins i tot, de la convocatòria d'un premi per a treballs històrics. Comporta —i això em sembla important— fer referència a la principal tribuna, avalada per prop d'una vintena de números, existent actualment a Espanya d'estudi i difusió de la història del carlisme. Combina la propaganda i la crònica tradicionalista —s'hi poden trobar nombrosos textos dels principals membres de la CTC— amb una producció historiogràfica que, encara que no

25. ASÍN, F., «Editorial», a *Aportes*, núm. 9, 1988, p. 1.

26. LIZARZA, F.J., «Editorial», a *Aportes*, núm. 15, 1990-1991, p. 4.

militant com la que hem pogut veure en l'apartat anterior, li és propera i sobreviu i es difon mercès a l'aparell de l'opció política en qüestió. Malgrat tot, vull apartar la possible imatge absolutament identificativa dels historiadors que col·laboren en la revista amb la CTC, àdhuc pel que fa als més assidus i els responsables. Aquests historiadors que tenen en *Aportes* el seu portaveu representen una línia historiogràfica d'estudi del carlisme —que he anomenat «neotradicionalista», tot i que alguns autors prefereixin el qualificatiu de «neoconservadora»²⁷ que reprèn la vella línia carlina (Ferrer, Gamba, Del Burgo, etc.), tot integrant-hi els plantejaments de l'escola navarresa suárezverdegueriana i, finalment, dotant-la d'una aparença científica que abans no tenia, basada en el miratge positivista. Anem, però, a pams.

Aquesta revista, segons el seu director, «*pretendía construir una Historia en libertad sin condicionamientos políticos ni tesis preconcebidas que condicionasen las conclusiones tal como acontece a veces con la Historiografía marxista*».²⁸ En aquesta afirmació apareixen dos temes recurrents en la historiografia neotradicionalista. En primer lloc, la seva total objectivitat; segonament, la seva crítica —o particular «croada»— contra la historiografia marxista.²⁹ En tot cas, l'evolució de la publicació qüestiona el plantejament públic del seu responsable científic.

27. González Calleja fa referència al «*grupo conservador revisionista*», mentre que Urquijo a les «*corrientes neoconservadoras carlistas*». Vegeu GONZÁLEZ CALLEJA, E., «La producción historiográfica...», p. 1331, i URQUIJO, J. R., «Historiografía sobre la...», f. 11.

28. «Presentación en la Biblioteca Nacional del libro *Carlismo y sociedad*», a *Aportes*, núm. 7, 1988, p. 62.

29. «*Por último, no estará de más hacer notar que es cierto que existe una historia involutiva, una historia cuyos métodos y postulados han sido superados por el propio desarrollo de los hechos, y a la que todavía si-*

El número 4 és dedicat a la Capitania General d'Aragó, mentre que els números 11 i 13 són dedicats a Zumalacárregui, a qui s'al·ludeix com el seu «*caudillo invicto*». Més significatiu és encara el volum destinat a donar una visió diferent de l'habitual de la Revolució Francesa. Francisco Asín reconeix a l'editorial que el tema «*se aborda desde la perspectiva de las corrientes de pensamiento tradicionalistas*».³⁰ Hi participen Miguel Ayuso com a coordinador —que contraposa, com ho feren els carlins ja l'any 1889, el bicentenari de la Revolució Francesa amb el catorzè centenari del III Concili de Toledo, «*que supuso el comienzo de la España católica*»—, juntament amb personatges

guen adscritos los que no quieren enterarse de la caída del muro o del fracaso del golpe de estado contra Gorbachov. Nos referimos, fácil es adivinarlo, a la historiografía marxista. Historiografía que siempre se ha caracterizado por su carácter dogmático, como se hace evidente cada vez que sus adeptos responden a las críticas que se les formulan, o enjuician la obra de quienes no piensan como ellos.» BULLÓN DE MENDOZA, A., «Ciertamente, la historia involutiva», a *Historia Abierta*, núm. 6, 1991, p. XIII. Aquestes afirmacions s'han de situar en el context de la polèmica que aquest autor va sostenir a les planes d'*Historia Abierta* amb Juan Pan-Montojo, arran del llibre d'aquest darrer, *Carlistas y liberales en Navarra (1833-1839)*, que sembla va continuar al curs d'estiu d'El Escorial «Las guerras carlistas» (1992), dirigit pel mateix Bullón de Mendoza i amb Asín com a secretari. Vegeu GARRALDA, J. F., «Las guerras carlistas: Curso de verano en El Escorial», a *Aportes*, núm. 20, 1992, pp. 4-22. En un text posterior, en referir-se a Jesús Millán, Bullón de Mendoza escriu: «*A decir verdad se trata de un caso atípico, pues es el único historiador marxista que ha cuestionado sus planteamientos iniciales (no muy diferentes a los de Ardit), encabezando lo que podríamos llamar un revisionismo marxista.*» BULLÓN DE MENDOZA, A., *La Primera Guerra Carlista*, p. 442.

30. ASÍN, F., «Editorial», a *Aportes*, núm. 12, 1989-1990, p. 3.

com Jean Dumont, Thomas Molnar o Federico Suárez Verdeguer. En un número del mateix any 1990 apareix el mateix article que a la primera pàgina de l'òrgan oficial de la CTC, obra del mateix Asín.³¹ És, però, en els números 18 i 19, de la darrera del 1991 i de la primera meitat del 1992, on la ideologia tradicionalista emergeix amb més força. Es tracta dels números dedicats a la commemoració del cinquè centenari de la «Unidad de España» i del «Descubrimiento». La justificació que donen de la inclusió d'aquests temes —i en especial del primer— en una revista d'història contemporània és altament aclaridora: *«Deseamos que nuestros suscriptores y lectores disculpen nuestro anacronismo temático, y aprecien las razones que a ello nos empujan: El recuerdo de este injustamente olvidado Centenario del reencuentro de Las Españas, que bajo una unidad visigótica, herencia de la uniformidad romanizadora, volvieron, por mutuo acuerdo, tras el paréntesis de defensa y reconquista frente al invasor árabe, a configurar, decidida y voluntariamente, una unidad común, España, que preservando sus diferencias, volvía a ser su Patria, o lo que es lo mismo, la tierra de sus padres que, con ellos, son hoy también los nuestros.»*³²

31. ASÍN, F., «Un folleto antcarlista», a *Aportes*, núm. 14, 1990, p. 82, i «Folleto antcarlista», a *Acción Carlista*, núm. 15, 1990, p. 1. Així mateix, el títol del número 20 de la revista *Aportes* (1992) és «Carlismo otra vez», no casualment el mateix que obria el primer número del butlletí intern de la CTC, l'any 1987, i que el llibre que exposa la ideologia d'aquest grup polític, esmentat a la nota 24.

32. «Una aclaración necesaria (por qué una revista de historia contemporánea dedica sus trabajos a la efemérides de la celebración del Quinto Centenario de la Unidad de España)», a *Aportes*, núm. 18, 1991-92, p.7.

A la darrereria del 1992, d'altra banda, componien el catàleg de l'editorial Aportes XIX, SA set títols. *Carlismo y sociedad 1833-1840* i *Cancionero histórico carlista* foren els dos primers que veieren la llum, obra d'Asín i Bullón de Mendoza, i de Bonifacio Gil amb pròleg i estudi introductori dels dos autors anteriors, respectivament.³³ Seguiren les dues obres premiades en el I Premio Nacional de Historia del Carlismo Luis Hernando de Larramendi,³⁴ atorgat per primera volta el 1990 amb l'objectiu d'«*apoyar a los libros que aportan conocimientos objetivos para la verdad, no la verdad falsificada, no la verdad sectaria, sino la verdad a secas.*»³⁵ Eren paraules d'Ignacio

33. ASÍN, F., i BULLÓN DE MENDOZA, A., *Carlismo y sociedad 1833-1840*, Aportes XIX, Saragossa, 1987; GIL, B., *Cancionero histórico carlista*, Aportes XIX, Madrid, 1990.

34. ARÓSTEGUI, J., *Los combatientes carlistas en la Guerra Civil española 1936-1939*, 2 vol., Aportes XIX, Madrid, 1991; MONTERO, J., *El estado carlista*, Aportes XIX, Madrid, 1992. Aquests llibres, no obstant això, no coincideixen amb la línia ideològica de l'editorial, tal com bé s'ha mostrat en diverses ocasions. Així, per exemple, Javier Nagore ha retret a Aróstegui no haver explicat que la Guerra Civil de 1936-1939 va ser «*una lucha entre buenos y malos; al menos en el sentido de que en un lado se deseaba una España no marxista y en el otro lado una España soviética*». Ignacio Hernando de Larramendi, per la seva banda, en el discurs que pronuncià en el lliurament del premi constatava: «*El siglo XIX necesita un libro objetivo, como el de Julio Montero, aunque incluya algún contenido ideológico.*» Vegeu NAGORE YARNOZ, J., «*Reseña crítica*», a Aportes, núm. 18, 1991-92, p. 78, i «*Premio Nacional de Historia del Carlismo Luis Hernando de Larramendi. Acto de la entrega del Primer Premio celebrado en la Gran Peña. Madrid, 10 de Mayo de 1990*», a Aportes, núm. 14, 1990, p. 77.

35. *Ibid.*, p. 79. En aquestes pàgines faig referència a tres generacions dels Hernando de Larramendi. Luis fou un important polític car-

Hernando de Larramendi, advocat i empresari, membre de la CTC, president de la Fundación MAPFRE i de la Fundación Hernando de Larramendi, creada en honor del seu pare Luis, polític carlista, amb una triple missió: el foment de la caritat cristiana, el suport a institucions socials i a investigacions i activitats científiques, i l'impuls d'estudis sobre la influència històrica del carlisme en la societat espanyola. Aquesta fundació convoca el premi, al mateix temps que fi nança part de les activitats editorials d'Aportes XIX. *La otra frontera. Un requeté italiano de la España, en lucha* d'Alfredo Roncuzzi, i *Tercio de requetés Valvanera: Semblanzas y canciones*, de Manuel Bellosillo, són els darrers títols que han aparegut.³⁶ Incideixen en un dels temes preferits, juntament amb les dues carlinades, per l'entourage d'Aportes, és a dir, la Guerra Civil i, encara més especialment, la participació en ella dels requetés. Trobaríem nombrosos articles sobre aquesta qüestió —històrics, però sobretot memorialístics— a la revista, alguns dels quals dels mateixos autors que dos llibrets que incideixen en el mateix, editats per CTC.³⁷ El setè volum del catàleg editorial no és pròpiament

lista. Ignacio és el seu fill, mentre que Luis, president del Consell Editorial d'Aportes, n'és el nét.

36. RONCUZZI, A., *La otra frontera. Un requeté italiano de la España en lucha*, Aportes XIX, Madrid, 1992. Els primers capítols d'aquesta obra foren publicats en els números 15-17 de la revista Aportes. BELLOSILLO, M., *Tercio de requetés Valvanera: Semblanzas y canciones*, Aportes XIX, Madrid, 1992.

37. CASAS DE LA VEGA, R., *La Guerra de España. El Requeté, Comunión Tradicionalista Carlista*, Madrid, 1988; NAGORE YARNOZ, J., *Espíritu y vida en los Tercios de Requetés (1936-1939)*, Comunión Tradicionalista Carlista, Madrid, 1990. Aquesta mena d'obres connecten molt bé amb les que tot al llarg de l'etapa que ens ocupa ha editat ECE-SA (Editorial Católica Española, de Sevilla) o els mateixos ROMERO

d'Aportes XIX, sinó que més aviat es tracta d'un fons en distribució. Faig referència als *Apuntes y documentos para la historia del tradicionalismo español: 1939-1966*, que en més d'una trentena de volums reprèn la «narració» en l'any que Melchor Ferrer la va deixar. La Fundación Hernando de Larramendi ha subvencionat els darrers que han aparegut. Tanmateix, el panorama descrit no restaria complet sense una referència més o menys explícita a l'editorial Actas, bàsicament creada per tal de publicar llibres preparats o bé escrits per Alfonso Bullón de Mendoza.³⁸

Tal com s'ha posat de manifest en els paràgrafs anteriors, Francisco Asín i Alfonso Bullón de Mendoza constitueixen, a banda dels principals contactes amb l'engranatge polític tradicionalista, els membres més destacats de la historiografia neotradicionalista. Se'ls associen, a més a més, historiadors com Julio Brioso i José Fermín Garralda, que han publicat la majoria dels seus treballs a *Aportes*, sobre carlisme i Església i sobre reialisme i carlisme, respectivament. Amb lleugeres matisacions, podríem afegir a la nòmina Josep M. Mundet i els seus estudis sobre el primer carlisme a Catalunya.³⁹

RAIZÁBAL, I. o BURGO, J. del, l'exemple més clar de la continuïtat de la historiografia tradicionalista, refosa en la neotradicionalista.

38. Barón de los VALLES, *Un capítulo de la historia de Carlos V, por El...*, (1837), Actas, Madrid, 1991; BULLÓN DE MENDOZA, A., *La Primera Guerra Carlista*.

39. MUNDET I GIFRÉ, J. M., *La Primera Guerra Carlina a Catalunya. Història militar i política*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1990. BULLÓN DE MENDOZA va publicar una ressenya elogiosa d'aquest llibre, amb un retret, tanmateix: que fos escrit en català. «Crítica de libros», a *Aportes*, núm. 15, 1990-1991, p. 88. Mundet ha fet una descripció del carlisme català a les tres guerres del segle XIX en un heterogeni volum col·lectiu coordinat per RODRÍGUEZ DE CORO, F. i titulat

Asín, a banda de múltiples articles de revista —la prolifícitat és una de les seves característiques, només superada pel seu company Bullón de Mendoza—, és autor de diversos llibres, tot plegat deutor de la seva tesi doctoral sobre el carlisme aragonès durant la guerra dels anys trenta del segle XIX, presentada el 1983.⁴⁰ A *El carlismo aragonés, 1833-1840*, malgrat que d'una manera més matisada —el procés d'ideologització tradicionalista de les obres d'aquest autor ha augmentat progressivament—, apareixen ja alguns dels trets que caracteritzen aquest corrent historiogràfic, en especial la consideració de l'extensa popularitat del carlisme.⁴¹ És, però, a *Carlismo y sociedad, 1833-1840*, escrit a duet amb Bullón de Mendoza —associats, llavors, ja en el projecte *Aportes*—, on són exposats amb més claredat. A la quarta dècada del vuit-cents, el carlisme fou, segons aquests autors, majoritari, popular i interclassista. Així, al

Los carlistas 1800-1876, ed. Fundación Sancho el Sabio, Vitòria, 1991.

40. ASÍN, F., *El carlismo aragonés 1833-1840*, Librería General, Saragossa, 1983; íd., *La cincomarzada*, Ibercaja, Saragossa, 1989. Entre els molts articles de l'autor —a banda dels nombrosos publicats a *Aportes*— cal destacar «Carlismo y rebelión rural en Aragón, durante la guerra de los Siete Años», a *Letras de Deusto*, núm. 29, 1984, pp. 5-21, i «El carlismo en la primera guerra: la importancia de los estudios regionales y la necesaria revisión de algunas cuestiones», a *Príncipe de Viana*, annex 9 (*Primer Congreso General de Historia de Navarra. 4. Comunicaciones. Historia Moderna. Génesis de la Navarra Contemporánea*), 1988, pp. 265-278.

41. En unes ressenyes que aparegueren poc després de la publicació del llibre, ja es retreia a l'autor la confusió entre base social i base militar del carlisme. PEIRÓ, A., «De mitología carlista», a *Andalán*, núm. 397, 1984, pp. 43-44, i, del mateix autor, «De concepciones paranoicas de la historia. La historiografía reaccionaria sobre la crisis del Antiguo Régimen en Aragón», a *Andalán*, núm. 415, 1984, pp. 36-39.

País Basc i Navarra «*todo apunta a una casi general adscripción al Carlismo*».⁴² Un carlisme sovint actiu i voluntari —la crítica a la voluntarietat en el bàndol carlista ha estat convinentment plantejada, entre d'altres, per Urquijo, Anguera o Lázaro Torres, tal com veurem més endavant—, però complementat per un altre de passiu, els quals, en conjunt, possibiliten aquesta «*general adscripción*». Pel que fa a la representativitat social de l'opció carlina, a banda de majoritària és fidel reflex de la societat del moment: «*El Carlismo cuenta con una base social representativa de la sociedad de la época y es el liberalismo el que tiene una representación atípica en cuanto que la mayor parte de sus militantes pertenecen a sectores minoritarios aunque ascendentes de la sociedad*».⁴³

Tanmateix, l'obra que reflecteix amb més nitidesa i elaboració la interpretació històrica sobre el carlisme de la que he anomenat la historiografia neotradicionalista, és *La Primera Guerra Carlista* —III Premio Nacional de Historia del Carlismo Luis Hernando de Larramendi, *ex aequo* amb un treball de Jaime del Burgo sobre Carles VII—, un voluminós llibre publicat l'any 1992 fruit de la tesi doctoral d'Alfonso Bullón de Mendoza. Amb les distàncies pertinents, fa pensar força en la *Historia general del carlismo* de Clemente, per una raó estructural. Bona part del contingut ja ha estat exposat en els abundants articles i llibrets de l'autor,⁴⁴ amb la qual cosa la idea de compendi i màxim expo-

42. ASÍN, F. i BULLÓN DE MENDOZA, A., *Carlismo y sociedad...*, p. 24.

43. *Ibíd.*, p. 35.

44. BULLÓN DE MENDOZA, A., *La expedición del general Gómez*, Editora Nacional, Madrid, 1984; *id.*, *Auge y ocaso de Don Carlos. La Expedición Real*, Arca de la Alianza Cultural, Madrid, 1986. La llista dels seus articles sobre carlisme —com Asín, publicats a *Aportes* majoritàriament— és molt extensa. Es pot veure a la bibliografia del seu lli-

nent historiogràfic surt reforçada.⁴⁵ La idea preconcebuda a la qual tot el llibre està destinat a ser una «demostració» —forçada i poc convincent— és que ens trobem davant d'«una *España cuya gran mayoría se encuentra mucho más acorde con los principios defendidos por don Carlos que con el liberalismo*», o d'un carlisme que comptava amb «*el apoyo de la enorme mayoría del pueblo español*». O, més clarament encara: «*De querer proceder a una fácil simplificación —escriu—, sería mucho más apropiado decir que la guerra carlista fue una guerra mantenida entre el pueblo y el estado, que merced a su estructura civil y militar logró imponerse sobre el primero.*»⁴⁶ De tota manera, on el grau de paroxisme arriba a uns nivells més intensos és en l'explicació final de les causes que preocupaven el combatent carlí: «*Para él se luchaba por algo mucho más próximo, mucho más inmediato, por uno de los primeros y fundamentales derechos del hombre: el derecho a poder continuar siendo él mismo, a no tener que cambiar sus tradiciones, su forma de vida y pensamiento, si así no lo desea.*»⁴⁷ La coherència entre l'ahir i l'avui del carlisme resulta, d'aquesta manera, exemplar. No és casualitat, doncs, que el lema «*España, sé de una vez tu misma*» tanqués la declaració de l'any 1987 de la Comunió Tradicionalista Carlista a Isusquiza...⁴⁸

bre *La Primera Guerra Carlista*, pp. 658-659. Són sobretot destacables els que ha dedicat al suport de la noblesa al carlisme.

45. BULLÓN DE MENDOZA, A., *La Primera Guerra Carlista*. El llibre consta de sis grans parts: precedents i inicis del conflicte; els exèrcits ferrandí, liberal i carlí; el desenvolupament de la guerra; la intervenció estrangera; carlisme i societat, i la ideologia carlista.

46. *Ibid.*, pp. 126, 647 i 476.

47. *Ibid.*, p. 648. Pràcticament amb les mateixes paraules finalitza també la col·laboració de BULLÓN DE MENDOZA, A., «Carlismo y sociedad», a RODRÍGUEZ DE CORO, F., coord., *Los carlistas*, p. 142.

48. «Declaración de Isusquiza 1987», a *Acción Carlista*, núm. 2 (1987), p. 3.

EL CARLISME, OBJECTE D'ANÀLISI CIENTÍFICA

El fet d'haver dedicat un espai considerable a les formulacions «neo-carlines», d'un signe o un altre, es justifica per la presència constant de les seves manifestacions a les llibreries i en d'altres àmbits. No, evidentment, per les seves aportacions científiques, sovint ben migrades. La veritable renovació dels estudis sobre el carlisme ha tingut lloc paral·lelament als aspectes descrits fins aquí. Per aquesta raó hem de retrocedir de bell nou a la darrereria dels seixanta i principi de la dècada següent, quan es van publicar *La Guerra de los Agraviados*, de Jaume Torras, el 1967, i, poc després, el 1970, *El carlismo alavés y la guerra civil de 1870-1876*, de Julio Aróstegui. És en aquests dos llibres on cal cercar l'origen de la renovació —tot i alguna escadussera aportació anterior, provinent d'elaboracions generals—, és a dir, l'inici d'una anàlisi del carlisme amb ulls nous i nova metodologia.

Tant Torras com Aróstegui partien de moments històrics perifèrics a allò que havia estat el nucli d'interès de la historiografia anterior —la Primera Guerra Carlina—, per tal d'abordar-lo en un segon terme i oferir pautes per a una explicació globalitzadora del fenomen, en relació dialèctica amb el liberalisme. Per aquesta raó el llibre sobre els malcontents és indissociable del recull *Liberalismo y rebeldía campesina, 1820-1823*, publicat el 1976,⁴⁹ i el d'Aróstegui sobre el carlisme alabès de la seva aportació al Congrés de Santiago.⁵⁰ Els treballs de Jaume

49. TORRAS, J., *La Guerra de los Agraviados*, Cátedra de Historia General de España-Universidad de Barcelona, Barcelona, 1967; íd., *Liberalismo y rebeldía campesina, 1820-1823*, Ariel, Barcelona, 1976. Sobre els malcontents, vegeu també, del mateix autor, «Societat rural i moviments absolutistes. Nota sobre la guerra dels malcontents (1827)», a *Recerques*, núm. 1, 1970, pp. 123-130.

50. ARÓSTEGUI, J., *El carlismo alavés y la guerra civil de 1870-1876*,

Torras se centren en la dècada dels vint del segle XIX i, més concretament encara, en dues etapes: el Trienni Liberal i la Guerra dels Malcontents. L'objectiu és analitzar les raons de l'antiliberalisme camperol i la seva convergència en el reialisme, circumstància obviada o simplistament «resolta», en un sentit o en un altre, pels estudis anteriors. L'explicació proposada, tanmateix, transcendeix volgudament aquest moment històric i, sobretot a l'influent treball «¿Contrarrevolución campesina?», ofereix pautes per a la interpretació global del carlisme, i es converteix en un punt de referència ineludible —estímul, suggerència i discussió es confonen— per a la historiografia posterior.

Julio Aróstegui, al seu torn, iniciava significativament el seu llibre amb les consideracions següents: «*No son estas páginas, a pesar de ello, la crónica de una guerra, sino, valga la expresión, la del pueblo que hubo de vivirla. Y, si hemos acertado, la de las causas que llevaron a estas gentes alavesas a tomar las armas unas contra otras. No me parece excesivo, pues, afirmar que si algún valor tiene esta obra es el proceso metodológico nuevo empleado en el estudio de un tema todavía polémico como el carlismo, en un ámbito delimitado y a los cien años del último conflicto armado en el que se puso en juego su viabili-*

Diputación Foral de Álava, Vitòria, 1970; íd., «El carlismo en la dinámica de los movimientos liberales españoles. Formulación de un modelo», a *Actas de las I Jornadas de Metodología Aplicada a las Ciencias Históricas. IV. Historia Contemporánea*, Universidad de Santiago-Fundación Juan March, Santiago de Compostela, 1975, pp. 225-239. Del mateix autor, es pot veure també «El manifiesto de la Federación de realistas puros (1826). Contribución al estudio de los grupos políticos en el reinado de Fernando VII», a *Estudios de Historia Contemporánea*, vol. I, CSIC, Madrid, 1976, pp. 119-185, i «El carlismo y la guerra civil», a JOVERZAMORA, J. M., dir., *Historia de España. XXXIV. La era isabelina y el Sexenio democrático*, Espasa Calpe, Madrid, 1988, pp. 69-139.

dad.»⁵¹ L'anàlisi del conflicte bèl·lic i dels seus protagonistes, entre la sublevació del 1870 i l'any 1876, les característiques del govern carlí del territori i l'estudi de les repercussions socioeconòmiques, obrien pas a un darrer capítol dedicat a la sociologia del carlisme, que posava en qüestió tota una sèrie de tòpics i obria múltiples vies d'anàlisi: heterogeneïtat social del carlisme, importància dels sectors urbans, i posava en dubte la «pura reacció pagesa» malgrat que fonamental,⁵² diferenciàció element directiu-adeptes, entre d'altres. A Santiago, reapareixien totes aquestes qüestions, però en el marc de la formulació d'un model per comprendre en conjunt el fenomen carlí, d'una manera interactiva amb el liberalisme i en una etapa històrica prolongada (reialisme-carlisme-tradicionalisme). Aróstegui, a di-

51. ARÓSTEGUI, J., *El carlismo alavés...*, p. XXI.

52. «*La constatada presencia en el carlismo de un grupo proletario tradicional urbano —el estrato artesanal—, o del subproletariado —empleados diversos, patronos de oficios— e, incluso, de la pequeña clase media—comerciantes, propietarios, sacerdotes, estudiantes— debe ser motivo de reflexión sobre el aspecto sociológico del problema. El hecho manifiesta, en principio, que un planteamiento de la sublevación carlista, según viene haciéndose últimamente, como un choque entre un campesinado con psicología social y formas de vida arcaicas, amenazado en sus fundamentos religiosos y en sus realizaciones jurídicas y, por otra parte, el elemento urbano ilustrado y liberal, no explica totalmente los hechos de la guerra alavesa de 1872. La imagen de un enfrentamiento entre las estructuras agrarias y las urbanas debe ser descartado por demasiado simplista.*» Ibid., p. 271. A les jornades santiagueses, d'altra banda, afegia amb contundència: «*Efectivamente, se observa que el carlismo no fue nunca la respuesta de un grupo social único. Niego, pues, que pueda ser caracterizado como exclusivo fenómeno campesino. Ni, tampoco, que se explique como la masa campesina manejada por el clero.*» ARÓSTEGUI, J., «*El carlismo en la dinámica...*», p. 233.

ferència de Torras, ha continuat estudiant fins avui aspectes vinculats al carlisme, en especial a l'etapa de la II República i la Guerra Civil, però també el que fa referència a la tan debatuda qüestió foral, on destaquen, així mateix, les aportacions de Mari Cruz Mina i Javier Fernández Sebastián.⁵³

Amb ben poques excepcions, podem afirmar que les vies obertes per Torras i Aróstegui no tingueren continuïtat en els primers anys de la transició democràtica. El carlisme, com a objecte d'estudi seriós, interessava poc. El moviment obrer i els grups polítics d'«esquerres» centraven les recerques en els terrenys de la història social i política. Així doncs, no fou gens estranya la incidència i la repercussió que tingué l'article publicat l'any 1980 a la revista *Recerques* —juntament amb un altre de Pere Pascual, i també el de Joaquín del Moral aparegut l'any anterior a *Agricultura y sociedad*—,⁵⁴ amb el títol «Crisi camperola i revolta carlina», obra de Josep Fontana.⁵⁵ Fontana ha-

53. ARÓSTEGUI, J., «El carlismo y los fueros vasconavarros», a *Historia del Pueblo Vasco*, vol. 3, Erein, Sant Sebastià, 1979, pp. 71-135. He esmentat els treballs de MINA, M. C., i FERNÁNDEZ SEBASTIÁN, J., a la nota 23. També BULLÓN DE MENDOZA ha publicat alguns treballs sobre aquest tema, amb ben poc interès. Vegeu «Ideología carlista y régimen foral 1833-1845», a *Príncipe de Viana*, annex 5 (*I Congreso de Historia de Navarra de los siglos XVIII-XIX y XX, t. II*), 1986, pp. 271-285, i «Nuevas notas sobre el Carlismo y los Fueros», a *Príncipe de Viana*, annex 9 (*Primer Congreso General...*), 1988, pp. 291-297.

54. MORAL RUIZ, J. del, «Carlismo y rebelión rural en España (1833-1840): algunas notas aclaratorias e hipótesis de trabajo», a *Agricultura y Sociedad*, núm. 11, 1979, pp. 207-251; PASCUAL, P., «Crisi i societat rural, la guerra dels Set Anys a la Conca d'Odena (la visió d'un pagès: Martí Vidal, de Gallardes)», a *Recerques*, núm. 10, 1980, pp. 51-91.

55. FONTANA, J., «Crisi camperola i revolta carlina», a *Recerques*, núm. 10, 1980, pp. 7-16.

via analitzat en textos anteriors el primer carlisme, però era en aquest treball on el convertia en fenomen privilegiat de la seva atenció. De la suggerent anàlisi que en feia es poden destacar un parell d'aspectes. En primer lloc, la distinció que s'estableix entre «el partit carlí» i les masses camperoles que el van seguir «en la lluita contra un enemic comú». Aliança, aquesta, generadora d'una línia doble de conscient benefici: «Entre els ultres — els carlins, més tard — i els camperols hi ha, sobretot, coincidència en la lluita contra un enemic comú: contra un govern que esclafa els pagesos amb càrregues fiscals molt dures [...]. Tampoc no s'ha de menysprear el fet que els camperols, que tenen grans dificultats per crear formes d'organització d'una certa amplitud i per formular les seves reivindicacions en termes de programa polític, trobaran un avantatge considerable en l'aprofitament de l'aparell organitzatiu dels ultres i en l'adopció de la cobertura ideològica que els facilita l'Església. Sols no poden emprendre altra cosa que revoltes locals; enquadrats pel carlisme arribaran a protagonitzar, amb esperances més o menys fonamentades de victòria, una guerra civil.»⁵⁶ Segonament, la situació del predomini carlí a les zones empo-bridades, després de la prosperitat setcentista, més que no pas a les zones pobres. Aquesta observació, especialment vàlida en l'anàlisi del carlisme català, ha estat convincentment represa pel mateix Fontana en un ambiciós i reeixit llibre publicat a la darreria dels anys vuitanta.⁵⁷

56. *Ibid.*, pp. 8 i 12.

57. FONTANA, J., *La fi de l'Antic Règim i la industrialització 1787-1868* (vol. V de la *Història de Catalunya* dirigida per Pierre VILAR), ed. 62, Barcelona, 1988, p. 269 i ss. Sobre l'anàlisi del carlisme que fa Fontana en aquest llibre, vegeu les interessants reflexions de LLUCH, E., «Los orígenes del carlismo catalán», a *La Vanguardia*, 26 gener 1989, p. 5.

La convergència de nuclis dirigents i amplis grups de les classes subalternes, qüestió essencial que es troba en el centre de la preocupació pel carlisme dels autors anteriorment tractats, ha estat represa per Jesús Millán en diferents treballs publicats tot al llarg de la darrera dècada.⁵⁸ Parteix d'una doble constatació. D'una banda, la llarga durada del carlisme, com a opció armada enfront del liberalisme en el vuit-cents i, més endavant, com a opció conservadora amb possibilitat de mobilització de masses, que el diferencia d'altres moviments europeus

58. De Jesús MILLÁN, vegeu especialment els treballs següents: «Antiliberalisme, protesta i subordinació popular al sud del País Valencià. El tradicionalisme polític en el desenvolupament d'una agricultura intensiva», a *Recerques*, núm. 16, 1984, pp. 101-123; «Los rentistas valencianos entre el reformismo ilustrado y la revolución liberal», a ALBEROLA, A. i LA PARRA, E., eds., *La Ilustración española. Actas del I Coloquio Internacional celebrado en Alicante, 1-4 octubre 1985*, Instituto Juan Gil-Albert - Diputación Provincial de Alicante, Alacant, 1986, pp. 497-520; «Els militants carlins del País Valencià central. Una aproximació a la sociologia del carlisme durant la revolució burgesa», a *Recerques*, núm. 21, 1988, pp. 101-123; «La resistencia a la revolución en el País Valenciano: oligarquías y capas populares en el movimiento carlista», a AGIRREAZKUENAGA, J., i URQUIJO, J. R., eds., *150 años del Convenio de...*, pp. 431-471; «La resistència antiliberal a la revolució burgesa espanyola: insurrecció popular o moviment subaltern?», a FRADERA, J. M., GARRABOU, R. i MILLÁN, J., eds., *Carlisme i moviments absolutistes*, EUMO, Vic, 1990, pp. 27-58; «Contrarevolució i mobilització a l'Espanya contemporània», a *L'Avenç*, núm. 154, 1991, pp. 16-23; i «Radicalismo, pasividad, contrarrevolución. Política y conflictividad en la sociedad agraria española durante el ascenso del capitalismo», a *Idearium*, I, 1992, pp. 75-90. I també, evidentment, el llibre *Rentistas y campesinos. Desarrollo agrario y tradicionalismo político en el sur del País Valenciano 1680-1840*, Instituto Juan Gil-Albert, Alacant, 1984.

similars. De l'altra, la destacada capacitat de mobilització popular del moviment, malgrat que amb tendència a l'erosió amb el pas dels decennis i concentrada en determinades zones geogràfiques. «Des de 1820-1823 —escriu Millán— la mobilització antiliberal fou possible allà on determinades elits ultres trobaren ressò entre les capes populars. L'absolutisme com a moviment no fou una derivació de conflictes populars, sinó un fruit (localitzat) de l'agitació ultra feta per sectors relativament benestants i molt sovint urbans.» L'antiliberalisme —que no és incompatible amb la ideologia burgesa del carlisme— és, doncs, junt amb la presència d'un discurs socialment poc compromès que conjumina religió, rei, pàtria i furs, l'element que permetia d'enllaçar sota una mateixa bandera ultres i grups dominats, en el marc d'«un moviment accentuadament interclassista». El plantejament que es fa és intencionadament obert i, en aquest sentit, molt suggeridor. Així, posem per cas, s'escriu: «Un dels avenços més importants de les noves investigacions a partir de Jaume Torras ha estat el plantejament d'una protesta popular (o «camperola»), que tenia motius propis i que no s'ha de confondre amb els projectes dels dirigents de la contrarevolució. No és difícil, de fet, trobar un malestar social important al primer terç del segle XIX, originat per la baixa dels preus agraris, la renovada pressió fiscal, l'avenç en la privatització de la terra, la crisi de la indústria domèstica, etc. Amb tot, no n'hi ha prou amb això per explicar el contingut social del moviment, perquè tot això no explica com el malestar popular es traduí en una manifestació específica com el carlisme. Caldria relacionar els motius reals de conflicte amb les característiques globals i duradores del fenomen, sobretot: la manca de compromisos i reivindicacions socials i el predomini determinat de l'antiliberalisme polític; la capacitat mobilitzadora d'un discurs polític autoritari; i la capacitat (per bé que limitada) de les elits ultres per desviar, en un sentit políticament con-

dicionat —antiliberal— i dirigit per elles, l'agressivitat potencial de les capes populars. És aquest el terreny en el qual s'ha avançat menys.»⁵⁹ Tot plegat fa que, a hores d'ara, els textos de Jesús Millán, en especial els més recents, constitueixin una font inexhaurida d'hipòtesis i propostes de treball, indispensables de cara a qualsevol aprofundiment en el fenomen carlí.

Millán ha participat, significativament, en tres dels projectes col·lectius que han vist la llum els darrers anys. Es tracta de *Carlisme i moviments absolutistes, 150 años del Convenio de Bergara y de la Ley del 25-X-1839* i del dossier «El carlisme», publicat per la revista *L'Avenç* a la darrereria de 1991.⁶⁰ Són, sens cap mena de dubte, aportacions molt importants al coneixement del carlisme, especialment en les primeres fases de desenrotllament. En el primer cas ens trobem davant les actes d'una reunió científica, el II Seminari Internacional d'Història (Girona, 22-24 setembre 1988), «Carlisme i moviments absolutistes a l'Europa de la primera meitat del s. XIX»; mentre que en el segon, davant un volum compilat en ocasió d'una commemoració. Contenen estudis sobre els precedents i el desenvolupament del primer carlisme a les diferents zones de l'Estat espanyol i, així mateix, a d'altres regions europees. El dossier publicat a la revista *L'Avenç*, d'altra banda, analitza el carlisme a llarg termini, en els segles XIX i XX, amb un doble objectiu: constituir un estat de la qüestió i oferir una eina bàsica de treball.⁶¹

59. La primera i la darrera de les citacions corresponen a MILLÁN, J., «Contrarevolució i mobilització...», pp. 20 i 21, respectivament. La segona, a íd., «La resistència antiliberal a...», p. 35.

60. FRADERA, J. M., GARRABOU, R. i MILLÁN, J., eds., *Carlisme i moviments...*; AGIRREAZKUENAGA, J., i URQUIJO, J. R., eds., *150 años del Convenio de...*; ANGUERA, P., BLINKHORN, M., CANAL, J., MILLÁN, J., i TOLEDANO, L-F., «El carlisme», a *L'Avenç*, núm. 154, 1991, pp. 15-65.

61. Abans d'aquest dossier, n'havien aparegut alguns altres en dife-

Tanmateix, els plantejaments d'anàlisi general del carlisme han estat, quantitativament, l'excepció. Fins i tot, els dos volums que he ressenyat en el paràgraf anterior constitueixen en bona part sumes —sumes interessants— d'estudis regionals. I és que, de fet, quan el carlisme sigui motiu de nombrosos treballs, és a dir a la segona meitat de la passada dècada i principi de l'actual, aquests seran geogràficament concrets. Monografies regionals seria la denominació més apropiada. Dues característiques més que els poden aglutinar —no tan universalment com l'altra, però— són les següents: d'una banda, el moment històric privilegiat, que és la Primera Guerra Carlina (1833-1840) i els seus precedents, i, de l'altra, la seva preocupació per reconstruir la composició sociològica del carlisme. Hi ha alguna excepció molt notable, no obstant això, com ara el conjunt de treballs de José Ramón Urquijo sobre les relacions internacionals del carlisme.⁶² També cal remarcar que en els darrers anys han aparegut tot un conjunt d'estudis sobre el liberalisme i la revolució burgesa que, tot i no tenir el carlisme

rents revistes d'història. Vegeu ARÓSTEGUI, J., BLINKHORN, M., FENÁNDEZ CUADRADO, M. i TORRE ACOSTA, J. M. DE LA, , «Los carlistas», a *Historia* 16, núm. 13, 1977, pp. 57-90 (reeditat a *Cuadernos de Historia* 16, núm. 280); i també el número extraordinari de *Letras de Deusto* (núm. 29, 1984), dedicat a «Las guerras carlistas».

62. URQUIJO, J. R., «El carlismo y Rusia», a *Hispania*, núm. 169, 1988, pp. 599-623, i id., «Antecedentes del Abrazo de Vergara», a AGIRREAZKUENAGA, J., i URQUIJO, J. R., eds., *150 años del Convenio de...*, pp. 227-267. Està a punt d'aparèixer un estudi del mateix autor a *Hispania* sobre les relacions entre Espanya i els regnes italians durant la primera carlinada, presentat al congrés «Italia e Spagna nell'età del Risorgimento» (1989). Així mateix, en el treball «Historiografia sobre la...», José Ramón URQUIJO fa interessants reflexions sobre aquest tema d'estudi.

com a objecte privilegiat d'estudi, han aportat elements bàsics per comprendre'l. Faig referència aquí a un seguit d'historiadors que van des de Pedro Ruiz Torres fins a Mari Cruz Romeo, tot passant, entre d'altres, per Anna M. Garcia, Isabel Burdiel o Manuel González de Molina.⁶³

On més treballs s'han concentrat, d'una manera paral·lela a la mateixa importància del territori pel que fa a la implantació carlina, és a Navarra i al País Basc. Sobre Navarra destaquen un parell d'investigacions, concretades en cada cas en un llibre i diversos articles, referida als antecedents de la guerra, la primera, obra de Ramón del Río, i als anys de desenvolupament del conflicte, l'altra, de Juan Pan-Montojo.⁶⁴ Pel que fa al País

63. Són molts els llibres i articles que es podrien citar. Per tal d'evitar una nota bibliogràfica extensíssima, només esmentaré tres treballs que n'assagen, precisament, un balanç historiogràfic. Vegeu RUIZ TORRES, P., «Algunos aspectos de la revolución burguesa en España», a *El jacobinisme*, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 1990, pp. 9-39; íd., «Liberalisme i revolució a Espanya», a *Las burguesías en el mundo contemporáneo*, t. I, UIMP, València, 1992, s.f., i MILLÁN, J., «Burguesia i canvi social a l'Espanya del segle XIX», a *Ibíd.*, s.f..

64. RÍO ALDAZ, R. del, *Orígenes de la guerra carlista en Navarra (1820-1824)*, Gobierno de Navarra, Pamplona, 1987; íd., «Liberales, absolutistas moderados y ultras en la crisis del Antiguo Régimen en Navarra», a GONZÁLEZ PORTILLA, M., MALUQUER DE MOTES, J., i RÍQUER, B. de, eds., *Industrialización y nacionalismo. Análisis comparativos*, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 1985, pp. 329-338; íd., «Revolucionarios y contrarrevolucionarios en la Navarra del Trienio Liberal», a *Trienio*, núm. 11, 1988, pp. 151-205; íd., «Rebel·lió reialista i revoltes camperoles a la Navarra del Trienni Liberal», a FRADERA, J. M., GARRABOU, R. i MILLÁN, J., eds., *Carlisme i moviments...*, pp. 187-205. PAN-MONTOJO, J., *Carlistas y liberales en Navarra (1833-1839)*,

Basc, si deixem de banda els influents estudis d'història social i econòmica realitzats en els anys setanta per Emiliano Fernández de Pinedo i Pablo Fernández Albadalejo —que, juntament amb alguns treballs de Manuel Ardit i Josep Fontana per a d'altres zones, han aportat fèrtils perspectives en l'anàlisi del carlisme—,⁶⁵ hem de concentrar l'atenció en historiadors com Renato Barahona i John F. Coverdale —molt més interessant l'obra del primer que la del segon—,⁶⁶ o en Joseba Agirreazkuenaga —el seu treball sobre el carlisme dels notables bascs, amb Ortiz de Orruño, és d'un interès francament re-

Gobierno de Navarra, Pamplona, 1990; íd., «Las bases del carlismo navarro: 1833-39», a *Príncipe de Viana*, annex 5 (*I Congreso de Historia...*), 1986, pp. 23-35; íd., «El carlismo y el medio rural en Navarra: 1833-1839», a *Príncipe de Viana*, annex 9 (*Primer Congreso General...*), 1988, pp. 437-440.

65. FERNÁNDEZ DE PINEDO, E., *Crecimiento económico y transformaciones sociales en el País Vasco 1100-1850*, Siglo XXI, Madrid, 1974; FERNÁNDEZ ALBADEJO, P., *La crisis del Antiguo Régimen en Guipúzcoa, 1766-1833. Cambio económico e historia*, Akal, Madrid, 1975; ARDIT, M., *Revolución liberal y revuelta campesina. Un ensayo sobre la desintegración del régimen feudal en el País Valenciano (1793-1840)*, Ariel, Barcelona, 1977; FONTANA, J., *Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX*, Ariel, Barcelona, 1973.

66. BARAHONA, R., *Vizcaya on the Eve of Carlism. Politics and Society, 1800-1833*, University of Nevada Press, Reno, 1989; íd., «On the Origins of Carlism in the Basque Provinces: Vizcaya during the Ominous Decade (1823-1833)», a AGIRREAZKUENAGA, J., i URQUJO, J. R., eds., *150 años del Convenio de...*, pp. 137-176; COVERDALE, J. F., *The Basque Phase of Spain's First Carlist War*, Princeton University Press, Princeton, 1984.

marcable—⁶⁷ i José Ramón Urquijo,⁶⁸ o, més recentment, en Rosa María Lázaro Torres,⁶⁹ sense oblidar l'existència de nombrosos articles de divulgació sobre la primera carlinada —que aquí no tractaré ja que no és aquest l'objectiu del meu treball— publicats en mil-i-una de revistes. Entre els anteriors, Urquijo ha fet aportacions molt destacables, no només en el camp de les relacions internacionals del carlisme, sinó també sobre premsa,⁷⁰

67. AGIRREAZKUENAGA, J. i ORTIZ DE ORRUÑO, J. M., «Algunes puntualitzacions sobre la insurrecció carlina al País Basc: l'actitud dels notables rurals», a FRADERA, J. M., GARRABOU, R. i MILLÁN, J., eds., *Carlisme i moviments...*, pp. 169-186; AGIRREAZKUENAGA, J., «La vía armada como método de intervención política: análisis del pronunciamiento carlista (1833)», a AGIRREAZKUENAGA, J., i URQUIJO, J. R., eds., *150 años del Convenio de...*, pp. 177-226. Vegeu també, del mateix autor, *Vizcaya en el siglo XIX (1814-1876): Las finanzas públicas de un estado emergente*, Universidad del País Vasco, Bilbao, 1987.

68. URQUIJO, J. R., «Prensa carlista durante la primera guerra (1833-1840)», a *La prensa en la Revolución liberal*, Universidad Complutense, Madrid, 1983, pp. 319-336; íd., «Represión y disidencia durante la Primera guerra carlista. La policía carlista», a *Hispania*, núm. 159, 1985, pp. 131-186; íd., «Empréstitos y ayudas financieras en favor del pretendiente carlista (1833-1834)», a *Estudios históricos*, vol. I, Diputación Foral de Guipúzcoa, Ormaiztegui, 1990, pp. 107-127. Vegeu també els treballs esmentats a la nota 62.

69. LÁZARO TORRES, R. M., *La otra cara del carlismo vasconavarro (Vizcaya bajo los carlistas 1833-1839)*, Mira ed., Saragossa, 1991; íd., «Poder carlista y respuesta popular», a *Sancho el Sabio*, núm. 2, 1992, pp. 109-130.

70. Sobre la premsa basca, vegeu també MADARIAGA, J., TAMAYO, J. Á., «Lehen Karlistada inguruko Karlisten prentsa ofiziala: Gazeta Oficial eta Boletín de Navarra y Provincias Vascongadas (1835-1839)», a *Historia eta gizarte-zientzien urtekaria*, núm. 2, 1982, pp. 73-321.

aspectes financers de la contesa o sobre aparell repressiu. Concretament, amb referència a aquest darrer tema, és important la constatació que estableix respecte a la creació d'una policia carlista, entitat «*tendente a realizar un control político ante el desmoronamiento del apoyo popular al carlismo*». ⁷¹ Si les recerques d'Urquijo qüestionen el suposat suport massiu al carlisme i el mite del voluntariat —reinventat per la historiografia neotradicionalista—, també ho fan les de Lázaro Torres. La conclusió d'aquesta historiadora és ben clara: «*El término voluntarios con que aparecen responde más bien a una denominación derivada de los «voluntarios realistas» existentes ya con Fernando VII, y no a una realidad de la que podamos afirmar que sea un acto de libre adhesión al carlismo*». ⁷²

A la resta de territoris peninsulars els estudis són molt menys abundants. A Galícia, excepcionalment, disposem d'un conjunt de treballs publicats en els anys setanta, mentre que a Astúries i Cantàbria es disposa dels resultats de les interessants recerques de Vicente Fernández Benítez i Miguel Angel Sánchez Gómez. ⁷³ Pel que fa als altres, la manca de materials és gran i sovint sorprenent (si fem excepcions, com ara els estudis

71. URQUIJO, J. R., «Represión y disidencia durante la...», p. 185.

72. LÁZARO TORRES, R. M., *La otra cara del carlismo...*, p. 97.

73. BARREIRO, J. R., *El carlismo gallego*, Pico Sacro, Santiago de Compostel·la, 1976 (aquest llibre abasta, no obstant, molt més enllà de la primera carlinada); CASTROVIEJO, M. F., *Aproximación sociológica al carlismo gallego. La primera guerra carlista en la provincia de Lugo*, Akal, Madrid, 1977; SAURÍN DE LA IGLESIA, M. R., «Algunos datos para el estudio del carlismo gallego (1833-1839)», a *Hispania*, núm. 135, 1977, pp. 139-202; SÁNCHEZ GÓMEZ, M. Á., *El primer carlismo montaños: Aspectos sociales y localización geográfica*, Tantin, Santander, 1985; FERNÁNDEZ BENÍTEZ, V., *Carlismo y rebeldía campesina. Un estudio sobre la conflictividad social en Cantabria durante la crisis final del*

de Millán a partir del sud del País Valencià, que ja hem referit). N'existeixen, però, alguns i les perspectives de futur no poden ser del tot pessimistes.⁷⁴ Potser un cas a part el constitueix Catalunya, on es concentren un nucli prou nodrit de treballs, tot i que fruit dels dos o tres darrers anys.⁷⁵ Em refereixo als de

Antiguo Régimen, Siglo XXI-Ayuntamiento de Torrelavega, Madrid, 1988, i íd., «Moviments populars: pagesia i carlisme a les regions del Cantàbric (Astúries i Cantàbria)», a FRADERA, J. M., GARRABOU, R. i MILLÁN, J., eds., *Carlisme i moviments...*, pp. 227-244.

74. GARCÍA VILLARRUBIA, F., *Aproximación al carlismo andaluz...*; AUÑÓN OLIVER, J. F., et al., «Partidos y grupos en los orígenes del carlismo andaluz», a *Actas del I Congreso de Historia de Andalucía, diciembre de 1976*. Andalucía Contemporánea (siglos XIX y XX), vol. I, Monte de Piedad y Caja de Ahorros de Córdoba, Còrdova, 1979, pp. 19-37; ASENSIO, M., *El carlismo en la provincia de Ciudad Real 1833-1876*, Diputación de Ciudad Real, Ciudad Real, 1987; íd., «El movimiento carlista (1821-1840): entre el liberalismo y la reacción», a *Cuadernos de Estudios Manchegos*, núm. 17, 1987, pp. 97-122; RODRÍGUEZ DE GRACIA, H., «Reflexiones sobre el carlismo toledano (1834-1840)», a *I Congreso de Historia de Castilla-La Mancha. Tomo IX. Transformaciones burguesas, cambios políticos y evolución social (1)*, Junta de Comunidades de Castilla-La Mancha, s. ll., 1988, pp. 69-76; BULLÓN DE MENDOZA, A., «El Carlismo Extremeño», a RODRÍGUEZ DE CORO, F., coord., *Los carlistas*, pp. 231-243; GUERRA, A. M., *Guerra e indefensión. Realidad y utopía en la antigua provincia de la Mancha Alta durante la primera guerra civil española (1833-1839)*, Universidad de Murcia, Murcia, 1983; ASÍN, F., *El carlismo aragonés...*; RUJULA, P., *Rebeldía campesina y primer carlismo: los orígenes del carlismo aragonés*, Universidad de Zaragoza, tesi de llicenciatura, 1990. En aquesta relació és evident que no apareixen tots els estudis existents, molts dels quals són d'àmbit estrictament local.

75. Encara al seminari de Girona (1988), Anna M. Garcia feia notar que era ben simptomàtic que des de l'aparició, el 1935, del llibre de

Ramon Arnabat sobre els aixecaments reialistes o de Manuel Lladonosa sobre el carlisme lleidatà, entre alguns altres,⁷⁶ però sobretot als de Pere Anguera sobre els territoris del sud de Catalunya.⁷⁷ Cal destacar, en primer lloc, l'edició que ha emprès de diversos textos de carlins que, a diferència de la ma-

Ferran de Segarra sobre la Primera Guerra Carlina no hi hagués hagut cap altre intent d'aproximar-se seriosament a aquest tema. GARCIA, A. M., «Guerra carlina i revolució liberal, unes reflexions», a FRADERA, J. M., GARRABOU, R. i MILLÁN, J., eds., *Carlisme i moviments...*, p. 252 n. 1.

76. ARNABAT, R., «Els aixecaments reialistes: reacció política o revolta camperola? L'exemple del Penedès i l'Anoia 1820-1823», a *El jacobinisme*, pp. 57-75; íd., *Els aixecaments reialistes i el Trienni Liberal (1820-1823). El cas del Penedès i l'Anoia*, Rafael Dalmau ed, Barcelona, 1991; LLADONOSA, M., «El carlisme a la zona liberal (Lleida)», a ANGUERA, P., et al., *El carlisme i la seva base social*, Llibres de l'Índex-Fundació Francesc Ribalta, Barcelona, 1992, pp. 17-52. També cal esmentar els treballs sobre el carlisme a Andorra de PERUGA, J., i LÓPEZ, E., «Andorra i la Primera guerra carlina», a *L'Avenç*, núm. 151, 1991, pp. 8-13, i íd., «Carlins i liberals: els inicis de la qüestió d'Andorra», a *Annals 1991*, Institut d'Estudis Andorrans. Centre de Barcelona, Barcelona, 1992, pp. 99-138. I, finalment, entre alguns altres, la «Presentació» de FRADERA, J. M. i GARRABOU, R. al volum *Carlisme i moviments...*, pp. 9-25; l'article sobre Balmaes i el carlisme, obra de FRADERA, J. M., «Jaume Balmaes i el carlisme: l'experiència de la desfeta», a ANGUERA, P., et al., *El carlisme i la seva base...*, pp. 145-163; el treball de SANTIRSO, M., *La Primera guerra carlista en Catalunya: guía de estudio*, UAB, treball de recerca, 1990, i el volum col·lectiu *Guerrilles al Baix Llobregat. Els «carrasquets» del segle XVIII, i els carlins i els republicans del segle XIX*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1986.

77. ANGUERA, P., «Aproximació al primer carlisme al Camp de Tarragona, la Conca de Barberà i el Priorat», a *Recerques*, núm. 23,

joria que coneixíem fins llavors, no pertanyien a la direcció del moviment, i que ens acosten, doncs, a les motivacions populars d'adscripció.⁷⁸ D'altra banda, Anguera, mercès al seu coneixement històric de la zona, ha pogut plantejar la seva anàlisi en una línia seqüencial extensa —dels malcontents als matiners, per simplificar— que li atorga una perspectiva més àmplia de cara a identificar i quantificar els carlins i intentar d'entendre les seves motivacions. La seva recerca, en tant que es troba en curs, si fem cas dels resultats coneguts fins al moment actual, promet novetats en la imatge que fins avui es té del carlisme català i, més concretament, dels combatents carlins catalans.

El primer carlisme ha preocupat, més que qualsevol altre, els historiadors. Els paràgrafs anteriors volien posar-ho de manifest. Potser si agrupéssim l'etapa que va fins al 1876, amb la fi de la tercera carlinada, veuríem que s'hi concentren la majoria

1990, pp. 37-52; íd., «Sobre las limitaciones historiográficas...»; íd., «Els malcontents del corregiment de Tarragona», a *Miscel·lània d'homenatge a Josep Benet*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1991, pp. 145-174; íd., «Sobre els components socials del primer carlisme a la Catalunya meridional», a ANGUERA, P., *et al.*, *El carlisme i la seva base...*, pp. 53-80; íd., «Components i algunes motivacions del primer carlisme català», a *Revoltes populars contra el poder de l'estat*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1992, pp. 75-93.

78. TORNÉ I DOMINGO, F., *Los veinte años de inscripción: Una visión carlina de les turbulències de la primera meitat del segle XIX. Reus 1800-1853*, edició i pròleg a cura de Pere Anguera, Centre d'Estudis Comarcals Josep Iglésies, Reus, 1990; ANGUERA, P., «La guerra dels Set Anys segons un sastre carlí, a pagès», a *Revista de Catalunya*, núm. 38, 1990, pp. 36-46; Diversió de realistes i desengany de lliberals. *Un poema carlí de la Selva del Camp*, a cura de ANGUERA, P., i SUNYER, M., Publicacions de l'Abadia de Montserrat-Ajuntament de la Selva del Camp, Barcelona, 1991.

dels estudis sobre el fenomen. Això respon, com a mínim, a dos fets: d'una banda, a la persistent identificació entre carlisme i guerres carlines, i, de l'altra, a la progressiva pèrdua d'influència del carlisme, que passa a ser una opció entre moltes altres. No obstant això, algun dels treballs dedicats al carlisme posterior al 1876 han de ser considerats entre el grup dels destacats. Penso, molt concretament, en *Carlism and Crisis in Spain, 1931-1939* de Martin Blinkhorn. Així doncs, la guerra dels anys setanta i els seus precedents han estat objecte d'estudi en diversos moments del darrer quart de segle i des d'angles diferents.⁷⁹ L'últim dels treballs apareguts analitza els pressupòsits i les realitzacions de l'incipient estat carlí, obra de Julio Montero. L'etapa de la Restauració, al contrari, no ha atret gaire l'atenció, i només en els últims anys ha generat alguns treballs, mentre que per al període comprès entre 1923 i 1975 valdria la mateixa asseveració si no fos per la Guerra Civil de 1936-1939,

79. ARÓSTEGUI, J., *El carlismo alavés...*; DÍEZ CANO, L-S, «Carlismo en Salamanca en el Sexenio. Notas sobre un movimiento marginal», a *Studia Historica*, núm. 4, 1986, pp. 33-49; EXTRAMIANA, J., *Historia de las guerras carlistas*, 2 vols., L. Haranburu, Sant Sebastià, 1979-1980; GARMENDIA, V., *La Segunda Guerra Carlista (1872-1876)*, Siglo XXI, Madrid, 1976; íd., *La ideología carlista (1868-1876). En los orígenes del nacionalismo vasco*, Diputación Foral de Guipúzcoa, Zarautz, 1985; MONTERO, J., *El estado carlista*; PREMISLER, S., «L'émigration politique espagnole en France (1872-1876, 1894-1912)», a *Revue Caravelle*, núm. 21, 1973, pp. 117-135; RODRÍGUEZ DE CORO, F., *San Sebastián. Revolución liberal y IIª Guerra Carlista (1868-1876)*, Publicaciones Grupo Doctor Camino, Sant Sebastià, 1986; RODRÍGUEZ-MOÑINO, R., *El exilio carlista en la España del XIX (Carlistas y «demócratas» revolucionarios)*, Castalia, Madrid, 1984; SESMERO, E., «La Asociación Católica de Bilbao (1870-1871): religión, revolución y carlismo», a *Ernaroa*, núm. 5, 1988, pp. 193-232; TERRADAS, I., *El Cavaller de Vidrà. De l'ordre i el desordre*

inspiradora de treballs al mateix nivell que el carlisme del segle XIX, tot i que sovint ben poc elaborats.⁸⁰

Tant el primer dels apartats d'aquest treball com el segon concloïen amb una obra compiladora. No ha d'estranyar la no existència de quelcom semblant entre els treballs inclosos en aquest tercer. Hi he analitzat un grup d'obres i autors que no constitueixen una línia historiogràfica homogènia. Els uneix, això sí, l'interès per un tractament científic del tema del carlis-

conservadors a la muntanya catalana, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1987; TOLEDANO, L.-F., «Consideracions i problemes sobre l'estudi de les bases socials del carlisme català, 1868-1876», a ANGUERA, P., et al., *El carlisme i la seva base...*, pp. 187-200; URIGÜEN, B., *Orígenes y evolución de la derecha española: el neo-catolicismo*, CSIC, Madrid, 1986; VILLACORTA, J. L., *La derrota intelectual del carlismo. Aparisi y Guizarro frente al siglo*, Instituto Diocesano de Teología y Pastoral, Bilbao, 1990; VILLANUEVA HERRERO, J. R., *Alcañiz (1868-1874). Entre la legalidad septembrina y la insurrección carlista en el Bajo Aragón*, Diputación Provincial de Teruel, Terol, 1986.

80. ÁLVAREZ REY, L., «El carlismo en Andalucía durante la IIª República», a BRAJOS, A., et al., *Sevilla, 36: sublevación fascista y represión*, Muñoz, Moya y Montraveta eds., Brenes, 1990, pp. 17-79; ARÓSTEGUI, J., «La tradición militar del carlismo y el origen del requeté», a *Aportes*, núm. 8, 1988, pp. 3-23; íd., *Los combatientes carlistas...*; BLINKHORN, M., *Carlism and Crisis in Spain, 1931-1939*, Cambridge University Press, Cambridge, 1975 (trad. esp. *Carlismo y contrarrevolución en España, 1931-1939*, Crítica, Barcelona, 1979), i els estudis esmentats a les notes 7 i 8; CANAL, J., «Els militants carlins a la fi del segle XIX. Una aproximació a la base social del carlisme», a ANGUERA, P., et al., *El carlisme i la seva base...*, pp. 227-255; CANAL, J., CLARA, J., DUARTE, À., GONZÁLEZ CALLEJA, E. i RÍQUER, B. de, «El carlisme entre dues guerres, 1876-1936», a *Revista de Girona*, núm. 147, 1991, pp. 54-88; MINA, M. C., «La escisión carlista de 1919 y la unión de las derechas», a

me. I aquest tractament genera problemes i dubtes que s'han de resoldre, ja que l'interès per conèixer el fenomen en tota la seva complexitat hi condueix necessàriament. És una historiografia oberta, no conclosa, en contínua elaboració. Aquesta circumstància fa que a vegades la seva presència a les llibreries i en indrets públics sigui menor i menys espectacular que d'altres, però la fa, en canvi, molt més convincent.

GARCÍA DELGADO, J. L., ed., *La crisis de la Restauración. España, entre la primera guerra mundial y la II República*, Siglo XXI, Madrid, 1986, pp. 149-164; PRATS I SALAS, J., *El carlisme sota la Restauració. El partit carlí a la província de Tarragona (1885-1907)*, Diputació de Tarragona, Tarragona, 1990; REAL CUESTA, J., *El carlismo vasco, 1876-1900*, Siglo XXI, Madrid, 1985; RIQUEL B. de, «Burgos 1937: Divergències polítiques entre falangistes i carlins catalans», a *Haciendo historia: Homenaje al Prof. Carlos Seco*, Universidad Complutense, Madrid, 1989, pp. 573-579; VALLS, R., *La Derecha Regional Valenciana (1930-1936)*, Alfons el Magnànim, València, 1992; WINSTON, C. M., «The Proletarian Carlist Road to Fascism: Sindicalismo Libre», a *Journal of Contemporary History*, núm. 4, 1982, pp. 557-585; id., *Workers and the Right in Spain, 1900-1936*, Princeton University Press, Princeton, 1985 (trad. esp. *La clase trabajadora y la derecha en España, 1900-1936*, Cátedra, Madrid, 1989).